

Telemarksfeet som beiterydder

**Forskjeller i beitemønster og
generell adferd mellom Telemarksfe
og Norsk Rødt Fe**

Av

Karoline S. W. Hartviksen

Arbeidsrapport nr. 17 2005

TELEMARKSFORSKING-BØ

© Telemarksforsking-Bø 2005
Arbeidsrapport nr. 17
ISSN 0802-3662
Pris: kr. 150

Telemarksforsking-Bø
Postboks 4
3833 Bø i Telemark
Tlf: 35 06 15 00
Fax: 35 06 15 01
www.telemarksforsking.no

INTRODUKSJON

Av Dag Jørund Lønning¹

I våre dagar går alarmen i stendig fleire norske bygdelandskap: Attgroinga tiltek! Utsynet forsvinn, og krattet tek over. Dette går utover trivsel, identitet, kultur, næringsliv (ikkje minst turismen).

Samstundes verkar me å stå rimeleg makteslause i høve til mottiltak. Den norske landbrukspolitikken er retta inn mot private brukarar, og/eller såkalla ”rasjonell drift”, og i uhyre liten grad mot å løysa *kollektive* oppgåver som t.d. attgroing. Med det produksjonsdrivande støttesystemet me har i dag, vil bonden prioritera dei areal som lettast kan haustast med kostnadssparande maskineri. Andre areal vert nedprioriterte. Samstundes har Telemarksforsking-Bø synt over fleire år no, at det er nettopp desse ”andre areala” - utmarksareal, eller meir kuperte areal i bygda – som er dei verkelege kulturelle landskapa. Det er desse områda som er dei sentrale for lokal identitet, og som samstundes gjev tilreisande tilgjenge til spesielle og særeigne opplevingar.

Det moderniserte og maskinelt drivne landbrukslandskapet, er eit standardisert landskap. Det er likt over alt, og kan aldri framheva staden sitt særpreg. Såleis er det heilt avgjerande både for lokal identitet/trivsel og for næringsliv som nyttar landskap som fremste ressurs, at me også gjer ein innsats for å ta vare på det *spesielle* lokale landskapet.

Hovudfagstudent i planteøkologi, Karoline S. W. Hartviksen, syner oss i denne rapporten at beitedyra er heilt naudsynte for å halda attgroinga på avstand. Men, det er ikkje likegyldig kva type beitedyr me nyttar! Vår tids dominerande mjølkerase, Norsk Raudt Fe (NRF), er ein standardisert hybrid, avla fram for å produsera mest mogleg mjølk. Det er ei ku som er godt eigna i det moderne landbruket. Men i all hovudsak beitar denne på lettdrivne kunstenger, og i langt mindre grad i brattlendt og vanskeleg tilgjengeleg utmark.² Våre gamle ferasar var derimot spesialtilpassa sitt eige landskap.

Attgroingsproblematikken er ei stor og kollektiv oppgåve. Dei gamle, regionale ferasane var spesialistar på å hausta det landskapet som no gror att, og bør såleis få soleklare roller i denne kampen. Hartviksen peikar i denne rapporten på skilnader i åtferd og beitemønster mellom Telemarksfe og NRF. Førstnemnde rase er betre eigna til å rydda kjerr og kratt i vårt kuperte Telemarkslandskap.

¹ Prosjektleiar Farmers for Nature og forskingskoordinator for fagområdet Natur- og kulturbasert næringsutvikling ved Telemarksforsking-Bø

² Telemarksforsking-Bø har synt i ein tidlegare rapport, at rasen NRF kan vera mindre eigna på attgrodde areal, ettersom dyra har lite opptak av busk og lauv. Sjå: Brandtzæg, Bent og Dag Jørund Lønning, 2001: *Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap (STILK). Evaluering av tilskuddordningen*. Telemarksforsking-Bø, rapport 188.

Med denne rapporten dokumenterer Telemarksforskning-Bø enno eit viktig bruksområde for den unike Telemarkskua i dag. Frå før av arbeider me både med nytt meieri og opplevings-senter for rasen. Meieriet skal etablerast i Fyresdal, og vert det første i Skandinavia tufta på ein gamal ferase. Opplevingssenteret er tenkt utvikla på garden Bjørge i Seljord. Desse prosjekta, inkludert beitestudien som dannar grunnlaget for denne rapporten, er del av det europeiske samarbeidsprosjektet Farmers for Nature (www.farmersfornature.org). Her samarbeider 7 partnerar rundt Nordsjøen med å sikra og vidareutvikla sentrale kultur- og naturverdiar i det europeiske landbruket.

Telemarkskua representerer ein spanande ressurs i den utviklingsstrategi Telemarksforskning-Bø har definert som *kulturøkonomi*³; bruk av lokal kultur og kunnskap i stad- og næringsutvikling. Telemarkskua er heilt spesiell for regionen Telemark. Ingen kan kopiera denne. I neste instans kan kua gje opphav til nye og spanande produkt, tufta på Telemark sin spesielle kultur og historie.

Ikkje berre landbruket, men heile regionen vinn på ein slik prosess. Telemarkskua er ei fabelaktig merkevare for heile Telemark! Dette er ein kumulativ utviklingsstrategi, der fleire og fleire verdiar skapest ettersom talet på kyr aukar. Dess fleire Telemarkskyr me får attende på bø og i mark i Telemark...

- dess meir får me fram regionen sitt særeigne kulturelle landskap (fysisk og estetisk særpreg, identitet, kultur)
- dess større rom skapest for spesielle Telemarksprodukt
- dess større grunnlagsverdiar skaper me for andre næringar, som t.d. reiseliv
- dess betre vil me stå oss mot ei akselererande attgroing.

Det seiest at Telemarkskua kan føra ættetavla si meir eller mindre direkte tilbake til den europeiske uroksen. Samstundes er den og Noregs eldste *godkjende* rase. I 2006 fyller Telemarkskua 150 år! Gjennom vårt spesielle fokus på denne rasen, har Telemarksforskning-Bø synt at det slett ikkje er ein avdanka olding me feirar neste år. Karoline S. W. Hartviksen viser i denne rapporten at Telemarkskua vil kunna gjera ein suveren jobb som landskapsryddar. På produkt- og opplevingssida, veit me at samtida ser etter det spesielle, sær-egne og lokale. Kva er vel då meir *framtidretta*, for landbruket i Telemark, enn å satsa på Telemarkskua?

³ Sjå t.d.: Lønning, Dag Jørund (red), 2003: *Den Norske Bygda og Den Store Verda. Om lokal utvikling i ei global tid*. Bø: Telemarksforskning-Bø.

INNHold

<i>Introduksjon av Dag Jørund Lønning</i>	3
1 Innledning.....	9
1.1 Storfes beiteegenskaper	11
1.2 Faktorer som påvirker et beiteområde	12
2 Beiteforhold og besetninger hos fire bønder i Telemark.....	14
2.1.1 Gunnar Haugo i Rauland.....	14
2.1.2 Aslak Snarteland i Fyresdal.....	16
2.1.3 Leiv Bjørge i Seljord.....	18
2.1.4 Anne Årnot Anundskås på Gavlesjå, Lifjell	19
3 Forskjeller i beitemønster mellom NRF og telemarksfe	21
3.1 Forskjeller i beitestrategi og preferanser for lauv	21
3.1.1 Rauland	21
3.1.2 Fyresdal.....	22
3.1.3 Lifjell.....	23
3.1.4 Seljord	24
3.2 Forskjeller i beitemønster og innvirkninger på melkemengde og -kvalitet.....	25
4 Forskjeller i generell adferd mellom NRF og Telemarksfe.....	27
4.1.1 Seljord.....	27
4.1.2 Rauland	28
4.1.3 Fyresdal.....	28
4.1.4 Lifjell.....	29
4.1.5 Erfaringer fra en besetning i Hedmark.....	30
5 Verdier av telemarksfeets særtrekk i dag	32
5.1 Oppsummering.....	34
6 Litteratur	35

Alle foto: Karoline S. W. Hartviksen

SAMMENDRAG

I dagens kulturlandskap står vi ovenfor en betydelig utfordring. Landskapet rundt oss gror igjen. Vi trenger å finne gode metoder for å løse dette problemet. Kan det tenkes at det er mulig å ta lærdom av gammel kunnskap for å bekjempe gjengroingen? Er det mulig at verdiene som før lå til grunn for husdyravl kan tilføre denne problemstillingen verdifull hjelp?

Med empirisk bakgrunn i intervjuer og beiteobservasjoner hos fire bønder i Telemark, ser denne rapporten på hvordan henholdsvis den gamle ferasen Telemarksfe og den moderne produksjonshybriden Norsk Rødt Fe påvirker kulturlandskapet rundt seg gjennom beitemønster og -praksis. De bøndene som er valgt ut i undersøkelsen, har alle solid erfaring med begge rasene.

Det viser seg at det finnes flere framtrede forskjeller i beitemønsteret til de to rasene som gjør Telemarksfe mer egnet til å opprettholde, og ikke minst restaurere, gammelt kulturlandskap. Telemarksfe er flinkere til å beite på lauvverk, og holder på den måten skogen tilbake. De bruker også en større del av beitemarka, og er langt bedre til å ta seg frem i ulendt terreng. De er også bedre til å ta seg fram i tett krattskog, i og med at de er mindre og smidigere. De har også en større grad av vandring i beitesituasjonen. Samtlige bønder forteller også at Telemarksfe holder seg bedre med melk når beitekvaliteten synker på høsten.

Skillet i *den generelle adferden* mellom de to rasene var også påfallende. Telemarksfeet har en langt større trang til å hevde rang enn NRF. De er hissigere og livligere. Alle bøndene jeg har snakket med, fremhever hvor flinke Telemarksfe er til å komme hjem til melking. Dette er av stor praktisk betydning, og sparer den enkelte bonden for mye arbeid. Telemarksfe er også store individualister som er tydelig interessert i omgivelsene rundt seg. De er nysgjerrige og intelligente. De er og glade i å leke og danse. Det viser seg at telemarkskua har mange naturlige instinkter i behold.

ABSTRACT

A major challenge in the maintenance of the Norwegian cultural landscape, is to find ways to deal with accelerating overgrowing of bush on areas that modern machine agriculture no longer use. Can traditional knowledge, including values that laid the formation for pre-modern livestock breeding, aid us in finding solutions to these problems?

Based on empirical studies at four farms in Telemark, this report compares breeding patterns and practices of, respectively, the old breed Telemark Cattle and the modern production hybrid Norwegian Red Cattle. The study reveals basic differences in breeding patterns, leading us to conclude that Telemark cattle is better suited to maintain, and restore, old cultural landscapes. The Telemark cow feeds on leaves, aiding in the control of bush and forest. They also roam and feed over larger areas, and can – without much effort - find their way in steep and difficult terrain, as well as in areas characterised by dense bush. The farmers who have taken part in the study, also emphasise the fact that whilst the milk production capacity of Norwegian Red Cattle fall rapidly with diminishing pasture qualities in the Autumn, the Telemark cow continues to produce.

There are also striking differences in *general behaviour* between the two breeds. The Telemark cow is more temperamental, territorial and lively. All farmers emphasise that Telemark cows are exceptional when it comes to returning from the pastures at exact times for milking. This has great practical value, and saves a lot of work for the farmer. The Telemark cow is also an individualist, with a lot of interest in her surroundings. She is inquisitive and intelligent, and loves to play and dance.

The report shows that many of the natural and original instincts are intact in the Telemark breed.

1 INNLEDNING

Telemarkskua har rike tradisjoner i landbruket i Telemark. Gjennom flere hundrede år har denne ferasen vært en av bærebjelkene i landbruket i fylket. Systematisk avlsarbeid og årlige fesjå, økte kvaliteten på kyrne som også ble eksportert til andre steder i landet. Rasen var vel anerkjent, og ble sett på som landets ledende storferase. Først da Norsk Rødt Fe (heretter NRF) ble lansert på femtitallet, måtte rasen gi fra den dominerende posisjonen den hadde opparbeidet seg. Den nye rasen melket betydelig bedre enn telemarkskua. Den var også større, og ga større slaktedyr. Dette var gode nyheter for bøndene som så mulighetene for økt produksjon. Siden Telemarksfe ikke kunne konkurrere med NRF på disse områdene, byttet de aller fleste ut sin besetning av Telemarkskyr med NRF. Dette er hovedårsaken til at det i dag kun finnes fire hundre individer igjen av rasen Telemarksfe.

Slik startet en ny tid for landbruket. Større tilgang på kraftfôr og kunstgjødsel ga helt andre forutsetninger for drift. Behovet for å benytte store deler av utmarka som beiteområder forsvant. I tillegg kom det etter hvert tilskuddsordninger fra staten som oppfordret til kjøp av store maskiner, planering, rydding og oppretting av større driftsenheter. En omfattende endring av landskapet rundt oss var i gang.

Før denne omfattende omveltningen fikk tak, var kulturlandskapet rundt oss preget og formet av helt andre drivkrefter enn de vi finner i dag. Gjennom flere tusen år har menneskene tilpasset seg naturen og formet den. Naturressursene har stått i høysetet, og vært avgjørende for liv og død for generasjoner. Alle sider naturen hadde å by på ble utnyttet. Det ble beitet og slått på fjellet, i skogen, i myrer og ved vann. Lauv ble høstet og ved ble hugget. Menneskelig arbeidskraft var en avgjørende faktor som kunne være avgjørende for hvordan vinteren ville bli. Ofte kunne formangelen melde seg utpå vinteren, og da var det om å gjøre og være oppfinnsom for å kunne berge dyra. Det hendte for eksempel ofte at det måtte rises på vårsida.

På denne måten har mennesker, dyr og natur gjennom århundrer opparbeidet seg en hårfin balanse seg i mellom. Men det har hele tiden vært naturens ressurser og begrensninger som har vært avgjørende, og fått siste ordet. Dette har vært bestemmende for hvor mange dyr en bonde kunne livnære gjennom en vinter, og hvor mye menneskeføde som kunne dyrkes.

Naturens begrensninger og menneskets behov, påvirket også i stor grad dyrene og deres egenskaper. Dyrene var vant til svært vekslende formengde og forkvalitet gjennom året. Fra saftig sommerbeite til skrint vinterfôr på ettervinteren. Dette har nok bidratt til at individ som har vært nøysomme og flinke til å utnytte ulike beiteområde har vært høyt verdsett.

Det var også veldig viktig at dyrene var flinke til å ta seg fram i ulendt terreng, slik at alle områder kunne brukes. Hva skulle man med dyr som ikke var i stand til å ta seg fram til

setra? Lokale naturforhold framelsket ulike egenskaper ved dyrene i en region. Alle disse egenskapene hadde det til felles at de var nøye tilpasset naturen.

I det moderniserte landbrukslandskapet, endret rammene og forutsetningene seg radikalt. Det var ikke lenger naturen som satte de overordnede grensene, det var kapital. Kravet til arbeidskraft ble så godt som borte. Det ble slutt på å tilpasse seg naturen. Nå forsøkte man etter beste evne å tilpasse naturen menneskene. Ved omfattende grøfting, gjenlegging av bekker og riving av steingjerder og åkerholmer har man gjort det enklere for store maskiner å kunne brukes på enorme områder. Dette førte til større enheter og brakklegging av mindre bruk som ikke kunne konkurrere under de samme forutsetningene. Tilgang på rimelig kunstgjødsel og kraftfôr, førte til at dyretallet ikke lenger var avhenging av hvor stort areal man hadde. Mange steder la man om drifta og spesialiserte seg på et spesielt område.

Det er altså helt grunnleggende forutsetninger som har endret seg det siste århundret. Vi kan på mange måter se på telemarkskua som en representant og resultat av de gamle verdiene og tenkemåtene. Hvis man forsøker å betrakte den i dette lyset, får man kanskje øye på mange uventede og spennende egenskaper. Disse egenskapene har vært godt gjemt bak betingelsene det moderne landbruket setter. Det er de samme moderne kravene som har gjort rasen NRF til en vinner. Disse to rasene er gode symboler på hvert sitt landskap med ulike verdier.

Man skulle tro at utviklingen mot et mer lønnsomt og rasjonelt landbruk var utelukkende positivt. At dette har vært den riktige veien å gå for å henge med i tiden og sikre framtiden. Men er det noe som har gått tapt på veien? Har gammel kunnskap utspilt sin rolle en gang for alle?

Hvis vi betrakter landskapet rundt oss i dag, er det mange steder preget av gjengroing og forfall. Det som før var et åpent landskap, blir sakte men sikkert tett krattskog. Der vil bli umulig å ta seg fram, og det som tidligere var å betrakte som naturperler, blir borte. Små bruk som ikke lenger er lønnsomme å drive, blir lagt brakk. Dette er realiteten i dag. Gjen-

groing er en prosess som foregår over mange år. Det går relativt sakte i begynnelsen. Det første som skjer er at sammensetningen av vegetasjonen og de ulike planteartene i et område endres. De sårbare beite og slåtteeingssamfunnene forsvinner og skogartene kommer inn. Deretter starter trærne å slå rot, og den mer synlig dramatiske endringen er i gang.

1.1 Storfes beiteegenskaper

Hva slags husdyr som beiter på et område, har mye å si for hvordan dette området blir seende ut. De ulike husdyra har særegne beitemønstre, som også påvirker naturen på helt særegne måter. De vanligste beitedyrene i Norge i dag er storfe, sau, geit og hest. Det er vanligvis forholdsvis enkelt å bestemme hvilket husdyrslag som har beitet et gitt sted. På mange måter utfyller de ulike artene hverandre. Den beste utnyttelsen av et beiteområde får man ofte når flere husdyrslag beiter samme området. Dette kan skje samtidig eller vekselvis. På denne måten kan man dra nytte av flere av ressursene ved et beiteområde. Det finnes også gode eksempler på at beiting med et husdyrslag, øker kvaliteten på beitet for andre. Beites det for eksempel med hest tidlig på våren holder dette sølvbunke nede, og kvaliteten på det samme området som storfebeite øker betraktelig.

Det er i hovedsak ulike anatomiske karakterer som danner grunnlaget for forskjeller i beitemønsteret. Forskjeller i oppbygging av fordøyelsessystemet og kjeveparti er her de mest avgjørende. Storfe har i likhet med både sau og geit vomfordøyelse. Dette fører til at de bruker en god del tid i løpet av et døgn til å tygge drøv. Dette i motsetning til hest som har fordøyelse i en stor blindtarm/tykktarm. Hestens fordøyelsessystem gjør at det er nødvendig å bruke mye tid på å få i seg for. Storfe derimot utnytter energien i foret bedre.

Det er forskjellen i oppbygging av kjeven som kanskje er den mest avgjørende faktoren for de ulike beitepreferansene hos de forskjellige husdyrslagene. Storfe mangler i likhet med sau og geit tenner i overkjeven. Den tar store munnfuller som den samler sammen med den lange tunga. Disse slites av ved at tennene i underkjeven presser opp mot en kraftig muskelpute i overkjeven. Dette fører til at en del gress og urter blir revet opp med røttene.

Sauen har en kløyvd overleppe, og kan på den måten være langt mer selektiv i sitt beitevalg. Den kan på denne måten velge ut enkelte arter den liker godt, noe ikke storfe har mulighet for. Når storfe beiter tar den hele planten med både akset og strået, mens sau helst bare tar de yngste bladene som har høyest næringsinnhold. Hesten har tenner både oppe og nede noe som gjør at den kan bite gresset av i stedet for å slite det av. Dette betyr at hesten er det av våre husdyr som beiter snauest.

Storfe beiter vanligvis ikke så snaut. Det bør være en høyde på feltsjiktet på 15- 20 cm før kyr slippes på beite. De beiter jevnt og sorterer vegetasjonen lite. Dette gir beitemark beitet av storfe et ensartet utseende. Det gjør også at beiting med storfe, er spesielt egnet dersom man ønsker å bevare urterik vegetasjon. Storfe foretrekker gras, men tar også gjerne urter

og halvgras slik som siv, starr og frytler. De unngår sølvbunke, noe som lett fører til tuedannelse. Dette blir forsterket av at storfe er tunge dyr som lager stier og sår i vegetasjonsdekket. Disse sårene i plantedekket kan ved moderat beitetrykk gi verdifulle spiremuligheter for arter som krever åpen jord for å spire. Dette er med på å bidra til stor artsrikdom på storfebeiter. Storfe liker og å beite ved sumper, myrer og langs vassdrag.

Storfes fordøyelse er ikke så godt tilpasset beiting på lauv og kratt som sau og spesielt geit. Storfe beiter også helst buskene bare i toppen og småplantene overlever vanligvis. På grunn av dette, gror vanligvis storfebeiter som blir lagt brakk raskt igjen. Men det er store forskjeller, og trolig er de gamle rasene bedre tilpasset denne typen diett. Denne rapporten fokuserer nettopp på det spesielle beitemønsteret til vår eldste storferase, Telemarksfeet. Det er også grunn til å tro at det er forskjell i preferanser av forskjellige treslag. Or og bartrær får vanligvis stå i fred.

1.2 Faktorer som påvirker et beiteområde

Hvordan et område påvirkes av beiting, avhenger ikke kun av typen beitedyr. Forholdet mellom størrelsen på beitet og antall dyr er også en viktig faktor. Beitetrykket kan reguleres ved å endre på disse variablene.

Det er også viktig på hvilket tidspunkt beitingen foregår. Unge planteskudd er mest næringsrike, og dersom et areal blir beitet av på våren, kan dette føre til at plantene setter nye skudd utover sommeren og at kvaliteten på beitet holdes ved like. Varigheten av beitingen er også av avgjørende betydning.

Artssammensetning er med på å bestemme hvor egnet beitet er som næringskilde. Som tidligere nevnt, har de ulike husdyrartene forskjellige preferanser når det gjelder arter. Dette betyr at en beitemark som egner seg for storfe ikke nødvendigvis er egnet til beite for eksempel geit.

Næringsinnhold og fuktigheten i jorda er med på å legge begrensninger på produksjonen av biomasse. Kalking og gjødsling er derfor med på å påvirke et beiteområde i stor grad. Dette virker også inn på arts sammensetningen.

For å danne seg et riktig bilde rundt bakgrunnen og forutsetningene til et beiteområde er det også viktig å fastslå om arealet er et naturbeite eller et kulturbeite som blir pløyet og sådd.

2 BEITEFORHOLD OG BESETNINGER HOS FIRE BØNDER I TELEMARKE

2.1.1 Gunnar Haugo i Rauland

Gunnar Haugo driver et småbruk i grenda Vå som ligger mellom Arabygdi og Rauland. Vå er ei fjellbygd som ligger om lag 700 moh. Dette setter sitt tydelige preg på vegetasjonen og kulturlandskapet. Her har jordbruket helt andre forutsetninger enn de man finner i lave-religgende strøk. Haugo har drevet gårdsdrift på dette stedet i 18 år. Han driver i dag med geiter og melkekyr. I tillegg ønsker han nå å spe på driften med litt turistvirksomhet. I dag består Haugos besetning av 35 geiter og totalt 15 storfe. Av disse er det 8 som melker og 7 ungdyr. Hele besetningen til Haugo er av rasen Telemarksfe. Haugo har tidligere drevet med kun NRF, men gikk på åttitallet over til Telemarksfe. Han har avlet frem de fleste av dyrene selv og mener dette er en fordel i forhold til dyrenes lynne.

I dag beiter melkekyrne og fire kalver heime. Tre av ungdynene beiter hos en nabo litt lengre ned i bygda. Heime går kyrne i to forskjellige hamnehager. Melkekyrne og en kalv går for seg i en inngjerding, mens tre kalver og en ku som skal kalve, går i en annen. Om natten beiter kyrne et annet sted nærmere fjøset. Geitene beiter også heime på gården, men atskilt fra kyrne. Han har egne beiteområder til geitene. Dette betyr at områdene som blir beitet av Telemarksfe ikke er beitet på av geit eller andre dyr. Man kan derfor slå fast at disse beitemarkene kun er påvirket av telemarksfes beitemønster.

Beiteområdet hvor melkekyrne beitet har et areal på ca 15 mål. Det er forholdsvis bratt og har en gjennomsnittlig helling som anslås å være om lag 25°. Det er i tillegg nokså kupert med en liten forhøyning midt i. Det er bare beskjedne mengder med fjell i dagen inne på beitet. Området ligger i en sørvestvendt li. Dette tilsier at det skal være god varmeinnstråling. Beitet har vært gjødslet og fremstår som frodig. Det er også middels fuktig på området. Det er et naturbeite som ikke har vært pløyd eller sådd. Hele beitet er jevnt beitet og det er ikke mulig å registrere steder som står ubeitet som følge av det kupert terrenget.

Feltsjiktet er i snitt ca 30 cm høyt. Dette sjiktet er til dels dominert av sølvbunke uten at dette er veldig fremtredende. Engsoleie og skogstorknebb er også dominerende arter i feltsjiktet og preger beitemarka. Her finnes også betydelige mengder med marikåpe. I sin helhet fremstår beitet som i overkant av middels artsrikt, og det ble funnet over 50 arter totalt. Heriblant fant jeg blant annet småengkall, kjerteløyentrøst og flekkmarihand.

Tresjiktet har en dekningsgrad på under fem prosent i dette området. Trærne er forholdsvis unge. Alle trærne er særdeles sterkt beitet. Mange steder er de også blitt strippet for bark. De aller fleste vil ikke klare seg, og står igjen som døde med tørre greiner. Det var bare trær som var så høye at de var ute av rekkevidde for kyrne som hadde lauv igjen, og da bare i den øverste krona. Der det var tynne stammer som var bøyelige, var også lauvet i den øverste krona tatt. Det fantes selje, vier, bjørk, rogn og osp på området. Det var ikke mulig å registrere noen forskjell i hvordan disse var beitet.

Kantvegetasjonen er preget av vier, selje og bjørk i tresjiktet. Feltsjiktet var artsrikt med bla. småengkall, tiriltunge, hårsveve, rødknapp, blåklokke, gulskolm, engsmelle, rød jonsokblom, kratthumleblom og tepperot. Særlig fremtredende var geitrams og tyrihjelmsammen med ryllik og skogstorknebb. Mengden av orkideen flekkmarihand var også påfallende. I følge NINA's Vegetasjonstyper i Norge kan dette beiteområdet føres inn under G 13, frisk, næringsrik 'natureng', skogstorknebb-eng.

Beiteområdet hvor resten av besetningen gikk var på mange måter veldig likt området som er beskrevet her. Det er på samme størrelse, og også om lag like bratt og kupert. Artsammensetningen er lignende uten at det ble studert inngående. Den eneste synlige forskjellen var at trærne som stod her var større og hadde utviklede kroner. Disse stod imidlertid så høyt at kyrne ikke kunne nå dem. Der var ingen forekomster av kratt og busker. Feltsjiktet var noe mer nedbeitet.

2.1.2 Aslak Snarteland i Fyresdal

Aslak Snarteland driver med melkeproduksjon på gården sin i Fyresdal. Gården ligger nordvendt ned mot Fyresvatnet. Landskapet rundt er preget av sandbanker og furumoer. I området bak gården finner du Fyresdalsheiene. Gården ligger på rundt 300 moh.

Aslak har en stor besetning på totalt 65 dyr. Av disse er det 19 som melker i dag. Tre kuer går med kalv. Utenom dette er 12 kalver og resten ungdyr. Åtte av melkekyrne er av rasen NRF, tre er 50% NRF og 50% Telemarksfe. Resten av besetningen er reinrasa Telemarksfe med unntak av ei kvige og to kalver som er sida trønderfe. I tillegg til kyr driver han med sau. Det finnes også noen hester på gården.

Aslak overtok gården etter faren i 1990. I begynnelsen hadde han kun NRF på båsen. Men allerede i 1991 fikk han sin første telemarkskvige. Etter dette har han sakte, men sikkert lagt om drifta til å ha hovedtyngde på Telemarksfe. Fikk i 1998 melkekvote på historisk grunnlag. Dette innebærer at han må basere melkeproduksjonen sin på Telemarksfe. Han kommer på sikt til å legge om til å drive kun med Telemarksfe. Men dette er ikke noe som kan skje over natten. Tilgangen på telemarkskviger er dårlig, og det er mange om beinet. Han er og avhengig av å få tak i gode dyr for å få drifta til å lønne seg. Han har også vært uheldig å få mange oksekalver. Noen av disse er solgt som livdyr. Dette gjør at omleggingen tar litt lengre tid enn han hadde planlagt.

Melkekyrne og noen kviger går heime i tilknytning til gården og beiter. De går fritt og kan bevege seg på et stort område. Om natta går de innegjerdet på raigras. Snarteland har også et nedlagt småbruk som ligger på en høyde over gården. Her har han gjerdet inne om lag 150 mål. Der er det ryddet og skåret ned en del skog. Han har også sprøytet noe. Målet er å restaurere det gamle kulturlandskapet og gjenskape atmosfæren som en gang fantes der. Et viktig ledd i ryddingen er nå beiting. Hele sommeren beites det av 8-9 ungdyr. Dette fordi disse, i følge Snarteland, tar mest lauv. Om høsten beites det av hest. Dette er hensiktsmessig fordi hesten også kan brukes til arbeid i tillegg til at den utfyller kyrne beitemessig.

En del ungdyr av telemarksrassen er også leid bort som beitedyr om sommeren. Dette til folk som ønsker å holde gammel jord åpen og i hevd. Disse passer dyrene om sommeren og tar ansvaret for gjerder osv. Før hadde Snarteland dyr på beite hos folk, men det ble for mye å holde styr på. Derfor mener han at dette er en fin ordning. Det er kanskje et eksempel til etterfølgelse, og en ny nisje for bønder med Telemarkskyr?

Området der melkekyrne beiter er uavgrenset. De har tilgang til lauv og beite i en skogkledd, nokså bratt li. I tillegg har de tilgang på ca 40 mål innmark. Innmarka er helt slett uten kuperte områder. Snarteland er som andre bønder avhengig av at kyrne melker godt, og mener det derfor er nødvendig med godt beite. Der er også en furumo med innslag av

gran i tilknytning til beitemarka. Innmarka grenser ned til Fyresvatnet hvor kyrne har mulighet til å drikke og vasse.

Innmarksbeitet blir tidlig om våren beitet ned av hest. Hesten beiter sølvbunke dersom den blir tatt tidlig nok. Dette er med på å holde sølvbunke nede, og de karakteristiske tuene man ofte finner på storfebeiter uteblir. Vår og høst beiter sau stykket sammen med kyrne. På sommeren beites det kun av storfe.

Innmarka er et fulldyrka kulturbeite. Det ligger på en sandbanke som grenser ned mot vannet. Innmarksbeitet er delt i tre deler som kyrne beveger seg fritt i mellom. Stykket er midtels fuktig til tørt. Det er både gjødslet og kalket. I tillegg er det pløyet og sådd.

Den første delen er preget av å være nylig pløyet. Her dominerer rumexarter, ugressbalderbrå og meldestokk. Stykket er artsfattig. I denne delen er feltsjiktet ca 30 cm høyt. I den midtre delen av beitet har feltsjiktet den samme høyden. Men artssammensetningen er dramatisk endret. Her er det gras og ikke urter som dominerer i feltsjiktet. Arter som eng-rapp og timotei er dominerende. Denne andre delen av beite er også relativt artsfattig. I den siste delen av innmarka er feltsjiktet betydelig kortere. Det bærer tydelig preg av å være mer intensivt beitet. Om dette skyldes valgfrihet, eller at det har vært avgrenset som beite vites ikke. Selv om den siste forklaringen nok er overveiende sannsynlig. Artssammensetningen her er nokså lik den i den midtre delen.

Det er overraskende lite engsoleie på hele innmarka. Dette skyldes nok at sauene beiter stykket om våren. De beiter også rundt rukene der ikke storfe beiter. Alle lauvtrærne som stod i tilknytning til innmarka var tydelig beitet slik at det stod nakne stammer med lauvkroner i toppen. Det dreide seg her i hovedsak om bjørk. Disse var tydelig beitet så langt opp at det er utelukket at det er sau som har beitet dem. Men siden innmarka også blir beitet av hest på våren kan man ikke si med hundre prosent sikkerhet at det er storfe som har beitet disse. Det er også forekomster av mindre busker med lauv. Det er tegn til at disse også er beitet på.

Skogen er dominert av gran og furu. Det er også innslag av lauvtrær som rogn, bjørk, selje og osp. I feltsjiktet finner man en del bærlyng, stormarimjelle, smyle, blåtopp og einstape. Det finnes en del etasjemose i bunnsjiktet. Skogen som ligger i lia er forholdsvis bratt og kupert.

Mellom den skogkledde lia og den slette innmarka går det en asfaltert vei. I kanten av den finnes som forventet en langt mer artsrik vegetasjon enn den man finner ute på beitemarka. I vegetasjonen i vegkanten finner man arter som gjeldkarve, følblom, rødknapp, engsmelle og blåklokke. Denne vegetasjonen har også kyrne adgang til å beite. Det er ikke synlige spor etter beiting på denne. Dette kan skyldes at kyrne blir forstyrret av trafikken på veien og ikke liker å oppholde seg der.

Beiteområdet i sin helhet opplever ikke et stort beitetrykk på grunn av at dyrene har nærmest ubegrenset med plass. Innmarksbeitet er også kraftig og næringsrikt slik at kyrne ikke er presset med hensyn formengde til å finne andre beitelokaliteter.

2.1.3 Leiv Bjørge i Seljord

Leiv og Solrun Bjørge driver gården Nordigard Bjørge, som ligger i sentrum av bygda Seljord, omkranset av høye, bratte fjell. På gården driver man hovedsakelig med turisme. I tillegg til dette driver man med melkeproduksjon på et noe beskjedent nivå. På gården har man i tillegg til storfe, både sau og hest, samt høner. Besetningen består av totalt 10 melkekyr og i tillegg en del kalver og kviger. Av disse er seks reinrasa Telemarksfe, to NRF, en Jarlsbergku, en er 50% Telemarksfe og 50 % sida trønderfe. Bjørge har i likhet med andre vært uheldig og fått en del oksekalver. Disse skal selges som livdyr. Han ønsker å gå over til en rein telemarksbesetning, men dette viser seg vanskelig å få til pga den dårlige tilgangen på kviger.

Leiv Bjørge overtok gården etter faren sin. Han drev i sin tid med Telemarkskyr, men gikk raskt over til NRF da denne rasen ble introdusert. På åttitallet gikk Bjørge tilbake til å drive med Telemarksfe.

Kyrne har den første delen av sommeren beitet på fulldyrket kulturbeite. Her har det ikke vært oppslag av trær. Det har her og vært stripebeitet. I midten av juli, ble kyrne slept på store våtmarksområder ned mot Seljordsvannet. Her er det oppslag av or. Dette blir ikke beitet av kyrne. Sauene beiter på fjellet, og ikke sammen med kyrne. Det hender derimot at fjordingen går sammen med dem.

For to år siden startet Bjørge det møysommelige arbeidet med å restaurere gammel kulturleng i området bak gården. Dette har foregått ved at han har ryddet med handmakt og til dels beitet området med Telemarksfe. Han også sprøytet deler av området. Han har videre planer om å få inn hogstmaskin og lastbærer for å få bukt med skogen. Deretter vil han beite med geit i håp om at de vil beite på ungplantene av or. Målet er å få dette arealet brukbart som beiteområde for storfe. Han har også beitet der med Telemarksfe.

Området som er ryddet ligger i en sørvest vendt li. Der er bratt og veldig kupert. En gjennomsnittlig helning kan ligge på om lag 20°. Her er verken gjødslet eller kalket. Det ryddede området er preget av en varmekrevende lauvskog. Her er frodig vekst. Det er kraftig oppslag av trær etter ryddingen. Dette er å vente ettersom rotsystemet råtner og har en sterk gjødslande effekt. Området er lite beitet, og det er ikke synlige spor etter beiting på lauv. Ask og til dels hengebjørk er dominerende i tresjiktet. Men der finnes også lønn, hegg, hassel, gråor og noe barskog. Her finnes et rikt busksjikt med bringebær og nyperose. Felt-

sjiktet er dominert av urter, men her finnes og en del gras. Den kan føres til vegetasjonstype D6 i følge NINAs vegetasjonsklassifisering.

2.1.4 Anne Årnot Anundskås på Gavlesjå, Lifjell

På vinterstid driver Anne Årnot Anundskås med melkeproduksjon på gården sin på Ørvela i Notodden kommune. Dette har hun holdt på med i 10 år. Besetningen hennes besto opprinnelig kun av rasen NRF. Men det gikk ikke mer enn kun et par år før hun forsiktig begynte å legge om til en drift av Telemarkskyr. Med smått og stort, teller nå besetningen 16 dyr. Av disse er det 8 som er reinrasa Telemarksfe. Resten av dyrene er NRF, med unntak av et par som er blanding mellom Telemarksfe og raudkolle. På grunn av at Anne har vært uheldig og ikke fått inseminert noen av kyrne, er det kun fem kuer som melker i dag. Akkurat som de andre bøndene har Anne vanskeligheter med å få tak i dyr. Dette gjør det vanskelig å drive. Det er også problematisk å få tak i gode dyr.

På våren og høsten beiter dyrene hjemme i tilknytning til gården. De blir da sluppet på beite i slutten av juni. De går da på beite hvor de har tilgang på lauv. På sommeren flyttes dyrene til stølen Gavlesjå. Denne ligger på Lifjell, på siden mot Notodden. Stølen ligger oppe på fjellet på ca 670 moh. Her har det vært drevet kontinuerlig med seterdrift i mange generasjoner.

Dette betyr at landskapet gjennom mange år har tilpasset seg beiting med både sau og da spesielt storfe. Her selger Anne rømme, smør og prim, og lager rømmegrøt til fotturister. Kyrne går fritt på stølen og beveger seg på et ganske stort område. I år kom Anne opp på stølen 8. juli. Hun reiser ned igjen 25. august. Tidligere har hun vært på stølen til begynnelsen av september, men i år skal det laftes ny fjøs og hun må reise ned tidligere. På stølen tar hun inn melkekyrne i 5-6 tida og melker dem. De står så inne om natta. Resten av beisetningen går ute hele døgnet.

Området rundt stølen beites med både kyr og sau. I sommer har det også vært en hest der. Stølsbakken er ganske flatlendt, og grenser ned mot et vann. Det finnes en del krattskog av bartrær ikke langt fra stølen. Der er også noe bjørk og vierkratt. Et interessant trekk ved vegetasjonen er en synkende gradient av lauvtrær i retning av stølen. I det umiddelbare nærområdet til stølen, finnes det nesten ikke lauvtrær i det hele tatt. De oppslagene av trær som eksisterer her, bærer tydelig preg av å være beitet. Dette er naturlig ettersom dyrene vil oppholde seg i området rundt stølen mye av tiden. Det kan være vanskelig å bestemme om det er saue- eller storfebeiting som forårsaker denne gradienten. Det ble imidlertid observert trær som var beitet så høyt opp at dette ikke kan ha vært utført av sau. I og med at kyrne kommer til stølen for å melkes, har disse en større tilknytning direkte til stølsområdet. Dette gjør det overveiende sannsynlig at det er storfes beitemønster som står bak denne gradienten. Hesten har vært inngjerdet og gått på et avgrenset område. Den har og kun vært på stølen denne sesongen. Merkene på vegetasjonen er imidlertid langt eldre slik at vi kan se bort fra at hesten har påvirket beitelandskapet.

Feltsjiktet rundt stølen er om lag 15 cm høyt. Det er middels fuktig og ugjødslet. Vegetasjonen er sterkt dominert av finnskjegg. Det er generelt nokså artsfattig. Fant også noe gulaks, sauesvingel, engkvein og stivstarr. Denne vegetasjonstypen kan klassifiseres som G5a i henhold til NINA. Områdene rundt stølsbakken er dominert av furuskog, med noe einer. Det er også innslag av vier, selje og bjørk. I feltsjikt finner vi her bla multer.

3 FORSKJELLER I BEITEMØNSTER MELLOM NRF OG TELEMARKSFE

Etter å ha observert de ulike besetningene på beite har jeg funnet at det finnes til dels store variasjoner når det gjelder hvordan de ulike besetningene oppfører seg, og hva de foretrekker å beite på. Det er også tydelige forskjeller imellom besetningene, og mellom rasene i enkelte besetninger. På grunn av ulike beiteforhold, og forutsetninger for observasjon, er det vanskelig å sammenligne disse direkte. Jeg har derfor lagt stor vekt på intervjuer med bøndene. Samtlige av disse har solid erfaring med både NRF og Telemarksfe.

3.1 Forskjeller i beitestrategi og preferanser for lauv

3.1.1 Rauland

Når det gjelder i hvilken grad besetningene beitet på lauv og foretrakk dette, fant jeg store forskjeller. Det var spesielt en besetning som skilte seg tydelig ut. Dette var besetningen til Gunnar Haugo i Rauland. Denne besetningen gikk på et avgrenset område som var oversiktlig og forholdsvis enkelt å observere. Jeg noterte ned hva hver av de syv melkekyrne foretok hvert tiende minutt i fem timer.

Den første tiden lå kyrne og tygget drøv. Etter hvert begynte de å beite. Det var da lett å se hva kyrne foretrakk av for. Til tross for at det var en svært begrenset mengde med lauv tilgjengelig, var det dette de gikk løs på. Med stor oppfinnsomhet klarte de å bøye ned trær med lauv i toppen for å beite dette. De var sammen to og to i dette 'arbeidet'. Beitet var frodig og næringsrikt, og ingenting kunne tilsi at de var presset med hensyn til matmangel. Det var også interessant å se at bjellekua var blant de ivrigste. Dersom en ku med dårligere rang forsøkte å nærme seg hennes matfat ble de bestemt jaget bort. Det så ut som alle foretrakk lauvet. Det virket som det var individene lavest på rangstigen som beitet gress og urter. Kyrne nøyde seg ikke med å ta lauvet på buskene. De strippet i tillegg av barken. Jeg kunne ikke se at dyrene favoriserte et spesielt treslag. Dette var heller ikke å vente ettersom det var såpass lite lauv igjen totalt.

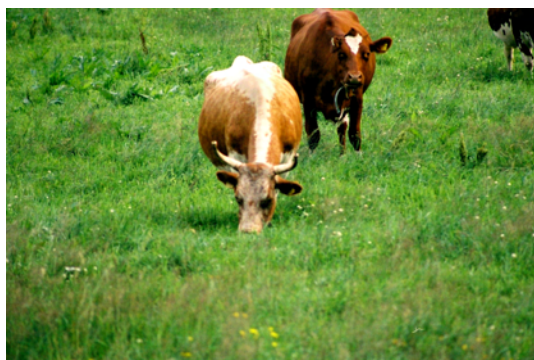

Mine egne observasjoner stemmer godt overens med beitemønsteret Haugo beskriver. Han mener Telemarksfe er unike når det gjelder å holde skog tilbake. Han forteller at de er spesielt glade i selje og rogn. Han er tydelig på at NRF ikke beiter lauv på samme måten. Hans erfaring med NRF er at de kun beiter lauv når beitet er dårlig. Da tar de bare lauv i beskjedene mengder og beiter mest i toppen på buskene. Han kan ikke huske å ha sett NRF ta bark.

Haugo forteller også om en grunnleggende forskjell i selve beitemønsteret hos NRF kontra Telemarksfe. En ku av rasen NRF vil gå et stykke før den kommer til et egnet beitested. Den vil så oppholde seg der for å beite en god stund. Telemarksfe derimot streifer langt mer under beiteperioden. De tar en kjeft med for her og en der. De beveger seg med andre ord mer. Han forteller også at de er langt smidigere og flinkere til å ta seg fram i bratt og ulendt terreng. De er en god del mindre enn NRF og dette kan ha en positiv innvirkning her. Det virker også som om de er langt mer villige til å oppholde seg i kuperte områder. Dette fører til at Telemarksfe nyttegjør seg en langt større del av beitemarka enn NRF.

3.1.2 Fyresdal

Hos Snarteland i Fyresdal var besetningen betydelig større. Jeg ønsket å bruke samme observasjonsmetode som i Rauland, men dette viste seg å være problematisk. Det var for mange dyr til at det lot seg gjøre å notere hva hver enkelt foretok seg til enhver tid. Jeg forsøkte deretter å velge ut 8 stykker, for så å følge disse. Dette lot seg heller ikke gjøre, da kuene gikk fritt og beveget seg i et stort område. Jeg mistet derfor raskt oversikten. Jeg observerte i stedet flokken som helhet og filmet dem hvert kvarter i fem timer. Det var tydelig at denne besetningen som helhet ikke hadde samme preferanse for lauv som besetningen til Haugo. De beitet lauv innimellom, men ikke ofte. Det var heller ikke forskjell på rasene innad i besetningen etter det jeg kunne erfare. Det var heller ikke spor på vegetasjonen etter like intensiv beiting som den jeg fant i Rauland. Dyrene streifet en god del under beitingen, og forflyttet seg innenfor den store innmarka. Dersom jeg forsøkte å følge ett dyr, var det ikke lenge denne beitet på et sted før den gikk videre.

Disse observasjonene bekreftes av Aslak Snarteland selv. Han mener dyrene beiter noe lauv, men ikke foretrekker dette fremfor gras og urter. Han hevder derimot at ungdynene som går på stølen, beiter mye lauv og rydder fint. Han mener det er stor forskjell på disse og melkekyrne. Alle ungdynene er av rasen Telemarksfe.

Grunnen til denne forskjellen kan være sammensatt. Melkekyrne krever fysisk mer næring, ettersom de brukes i melkeproduksjon. Det er sannsynligvis også markante forskjeller mellom beitet nede ved gården, og beitet vi finner på stølen. Det kan også være forskjeller i kvaliteten på lauvtrærne. På det nedlagte småbruket er det ryddet, og dette har naturlig nok resultert i et solid oppslag med ungrtrær. Dette er sannsynligvis langt mer næringsrikt enn det vi finner i tilknytning til gården.

Snarteland forteller at den største forskjellen i beitemønster mellom de to rasene, ligger i den fysiske utnyttelsen av beiteområdet. Telemarksfe er utvilsomt bedre i ulendt terreng, og er mindre og smidigere. Dyrene vandrer også mer under beiting.

Snarteland forklarer videre at flokken stort sett opptrer som en enhet, uten veldig fremtredende forskjeller mellom de to rasene. Det kan være flere forklaringer på at forskjellen mellom de to rasene ikke er så markant. I og med at dyrene går i en samlet flokk, kan det være grunn til å tro at de adopterer hverandres beitemønster. Den største delen av flokken er Telemarksfe, og disse har en sjefsrolle. Dette kan føre til at de få individene av NRF, tilegner seg et annet beitemønster fra de er kalv. Det at her finnes dyr som er blanding mellom de to rasene, er også med på å viske ut skillet. Men dette blir selvfølgelig bare spekulasjoner.

3.1.3 Liffjell

I likhet med besetningen i Fyresdal, gikk dyrene på Gavlesjø fritt. Her fantes også en del kratt av barskog, noe som gjorde systematisk observasjon vanskelig. Jeg bestemte meg derfor for å observere dyrene ganske passivt, for på best mulig måte å danne meg et bilde av deres beitemønster.

Da jeg kom fram til stølen lå dyrene og tygget drøv på stølsbakken. Da hadde jeg under turen opp observert dem først på den andre siden av vannet. De hadde da forflyttet seg et stykke på ca en kilometer. Etter en stund begynte de å beite. Det er så godt som fritt for lauv på vollen framfor stølen og i en radius rundt, slik at jeg ikke klarte å observere at de beitet lauv. Kyrne streifet en del i beiteperioden, og i denne besetningen synes jeg man kunne ane en forskjell mellom NRF og Telemarksfe. NRF-dyra stod generelt lengre på ett sted, og gikk lengre før de fant neste beiteplass og begynte å beite. Telemarksfe derimot, brukte langt kortere tid på hver beiteplass før de gikk videre.

Anundskås forteller at dyrene streifer en god del rundt i området rundt stølen. De kan til tider befinne seg et langt stykke fra fjøset. De oppfører seg som en flokk. Hele flokken er glade i å beite på lauv. Dette gjelder både oppe på stølen, og hjemme ved gården på Ørvela. Hun mener de er mest glade i rogn, selje og vier. De er ikke fullt så glade i bjørk ifølge Anundskås. Hun har ikke kunnet registrere noen forskjell i beitemønster med hensyn til lauv når det gjelder de to rasene. Det er mulig også dette, i likhet med besetningen i Fyresdal, skyldes at dyrene adopterer hverandres beitemønster. Denne besetningen er vokst opp sammen, og vant til å være sammen både på beitet og inne om vinteren. Telemarkskyrne er også her de som har høyest rang og dette kan være medvirkende til at det ser ut til at det er Telemarksfeets beiteegenskaper som er mest fremtredende.

Anne forteller i likhet med de andre bøndene om at Telemarksfe er mye flinkere og villige til å gå i ulendt terreng. De er mindre, og smyger seg lettere frem i kratt og tett skog. De er også mye flinkere til å klatre. Dette fører til at mer av beitemarka blir ryddet og utnyttet. Dette fører på sikt til bedre beite også for dyr som ikke er like villige og flinke til å ta seg fram i kupert terreng og krattskog.

3.1.4 Seljord

I Seljord observerte jeg dyrene da de ble sluppet på et beite som var ryddet for to år siden. Arealet har generelt vært lite beitet. Det var første gangen kyrne beitet stykket i år. Området var veldig bratt og kupert. Av dyrene på dette beitet var det fire Telemarkskyr, ei Jarlsbergku og en av rasen NRF.

Her ble umiddelbart forskjellen på rasenes evne til å bevege seg i det meget kupert terrenget visualisert. Telemarksfe så ikke ut til å la seg affisere av knauser og skrenter. De kløyv og klatret uten at det så ut til å koste dem energi eller bekymring. De to andre derimot så ut til å være langt mer utilpass, og stod mye mer i ro. Når de forflyttet seg, gikk de ofte omveier hvor det var enklere å gå.

Det var rikelig med lauv til stede i form av oppslag av trær etter ryddingen. Dette ble ivrig beitet. Det kunne virke som om disse individene, i motsetning til dyrene på Lifjell, var spesielt interessert i lauv av bjørk. Det må legges til at det i dette tilfellet dreide seg om hengebjørk, mens det på Lifjell var vanlig bjørk. Hos Bjørge kunne jeg også registrere en forskjell i inntak av lauv hos Telemarksfe kontra Jarlsberg og NRF. Jeg kunne her bare registrere at det var Telemarksfe som beitet lauv.

Leiv Bjørge bekrefter den markante forskjellen i evnen til å ta seg fram i ulendt terreng. Første gangene han slapp kyrne på det nyriddede beiteområdet, stod NRF-dyra igjen i tunet mens Telemarksfe fulgte etter ham til skogs. Han forteller også at Telemarksfe beveger seg mer på beitet og bruker større del av arealet.

Han forteller at Telemarksfe tar mye mer lauv enn NRF. Han mener og at det virker som om de foretrekker det. NRF derimot tar kun minimale mengder med lauv. Det hender og kyrne beiter i eplehagen. Dette er meget synlig på epletrærne som er kraftig beitet i rekkevidde av kyrne. Det er også observert at de har stanget i treet for å få tak i frukt.

3.2 Forskjeller i beitemønster og innvirkninger på melkemengde og -kvalitet

Disse forskjellene i beitemønster og inntak av ulik kost kan gi seg forskjellige utslag. Det er nærliggende å tro at dersom en større mengde av næringsbehovet blir dekket av for som avviker fra det NRF vanligvis tar, vil dette ha innvirkning på telemarksfeets melkekvalitet og melkemengde. En avgjørende faktor her, vil være i hvilken grad de to rasenes fysiologi er tilpasset varierende beiteforhold. Alle bøndene jeg har snakket med, forteller om et meget interessant skille mellom de to rasene når det gjelder melkemengde i løpet av beitesesongen. Når beitekvaliteten synker mot slutten av en beiteperiode, holder Telemarksfe seg betraktelig bedre med melk enn NRF. Mens NRFs kurve synker ganske brått, vil telemarksfeets være jevnere og holde seg bedre utover høsten. På grunn av dette, er det flere av bøndene som ønsker å la kyrne kalve senere slik at de kan drøye beitesesongen lengre.

Denne forskjellen er kanskje en av de mest avgjørende man finner mellom Telemarksfe og NRF. Den forteller oss at Telemarksfe har beholdt en del av de gamle egenskapene som helt klart har vært en stor fordel i tidligere tiders jordbruksdrift.

4 FORSKJELLER I GENERELL ADFERD MELLOM NRF OG TELEMARSKSFE

Etter å ha intervjuet de forskjellige bøndene, og observert deres besetninger på beite blir skillet mellom de to rasenes lynne og natur spesielt tydelig. Hos alle dyr finner man individuelle forskjeller, det også her. Men likevel er signalene og utsagnene fra bøndene entydige. Gjennom mine egne observasjoner har jeg fått erfare noen av disse forskjellene. Jeg har vært sammen med besetningene i en begrenset tidsperiode, og mine observasjoner må derfor bare sees på som en stikkprøve. Det må presiseres at det er bøndene selv som kjenner dyra og deres særtrekk best. Det er hva bøndene kan fortelle om dyras adferd som gir det mest korrekte bilde av deres natur.

4.1.1 Seljord

Leiv Bjørge forteller om store forskjeller i dyrenes gemytt. Det mest fremtredende er forholdet Telemarksfeet har til rangordning. De stanger mer, og kjemper om plassene på rangstigen. De er hardere i lynnet, og dette kan gjøre kyrne litt vanskelige å ha med å gjøre på båsen til tider. Ellers er de generelt livligere og gladere. De leker mer og hopper rundt. Bjørge mener i tillegg de viser større grad av intelligens, og evne til finne løsninger på hindringer. Et eksempel på dette er kua som stanger i epletreet for å få ned eplene. De viser også mer entusiasme. Dette kommer til uttrykk om høsten når de får for i rundballer. Telemarksfeet går løs på og stanger ballen, mens NRF kommer luntende bak, langt mer dorske. Telemarksfeet er også veldig nysgjerrige, og synes det er spennende med mennesker.

At Telemarksfe er mer nysgjerrige enn NRF og Jarlsbergskua, fikk jeg erfare da jeg skulle observere dyrene på beitet. Det var vanskelig å finne et sted kyrne ikke fikk øye på meg. De kom bort og ble veldig opptatt av hva jeg hadde med meg. Det gikk en stund før jeg kunne observere dem uten at de lot seg affisere av min tilstedeværelse. NRF og Jarlsbergskua holdt seg mer på avstand. Telemarkskuene viste også interesse for biler som kjørte forbi. Var det noe som foregikk i tunet, oppfanget de dette raskt og fulgte nøye med.

Bjørge forteller også at Telemarksfe er presise og flinke til å komme når de skal melkes. De går fint på rekke, og det oppstår få problemer. Dette er veldig lettvent, og det spares mye tid. Med NRF derimot er det langt mer problematisk. De er mer upresise og kommer ikke på rekke. Dette er nok et resultat av forskjellen Bjørge beskrev tidligere om graden av rangordning. Hos Telemarksfe som har et sterkt ranginstinkt vil rangen være avklart, og alle har sin plass i flokken. På grunn av dette har de og en sterk leder som holder kontroll på sine undersåtter. Dette gjør trolig at flokken lettere følger lederen som går hjem til melking.

4.1.2 Rauland

Under observasjonene av kyrne i Rauland, klarte jeg å følge dyrene uten at de visste jeg var tilstede. Dette var en stor fordel, fordi dette da ikke påvirket deres oppførsel. I begynnelsen lå dyrene rolig og tygget drøv. Etter en stund begynte de å beite. Før de slo seg til ro og beitet mer systematisk var det et par stykker som lekte seg en stund. Mot slutten av observasjonsperioden tok de av gårde mens de danset og sprang. Det så ut som om de gjorde dette kun for å leke seg. Da vi kom opp på beitet til kalvene og den enslige kua, fikk jeg erfare hvor nysgjerrige de var. De kom helt bort og fulgte med hver eneste bevegelse med skarpt blikk.

Haugo forteller at det er stor forskjell på lynnet til Telemarksfe i forhold til NRF. De har en sterkere vilje, og dyrene er generelt mer individuelle enn det han har erfaring med fra NRF. De er med andre ord større personligheter. I likhet med Bjørge, forteller han om en sterk rangordning og samspill innen flokken. Han er også imponert over hvor presise de er når de kommer hjem til melking. Dette brukte han langt mer tid på da han hadde en besetning bestående av NRF.

Ellers forteller han at dyrene er kvikkere og raskere i bevegelsene enn NRF. De beveger seg mer, og er mye mer lekne. Haugo mener disse forskjellene er klare raseforskjeller. Selv om dyrene er individuelle, er forskjellene større mellom rasene enn mellom enkeltindivid.

Haugo sier dyrene hans er rolige og greie i forbindelse med håndtering og melking. Han mener grunnen til dette ligger i hvordan dyrene blir behandlet fra de er kalv. Har man dyrene fra de er små, kan man forme dem slik man vil ha dem. Haugo liker best å avle fram dyrene selv, og er svært nøye med lynnet på dyrene sine.

4.1.3 Fyresdal

Besetningen som ble observert hos Aslak Snarteland var forholdsvis stor, og bestod av både NRF og Telemarksfe samt noen blandinger mellom disse. Jeg observerte flokken på avstand. I tidsrommet jeg iakttok flokken kunne jeg ikke se tydelige forskjeller i adferd mellom de to rasene. Dyrene var generelt årvåkne og fulgte raskt med på ting som foregikk i deres nærhet. De oppdaget meg forholdsvis raskt, og fulgte nysgjerrig med på hva jeg

foretok meg og hvor jeg gikk. Med jevne mellomrom lekte de seg og danset rundt. De var også ivrige etter å gå uti vannet for å vade. Jeg kunne også observere småknuffing dem imellom. Jeg er ikke i stand til å si om dette var ren lek, eller om det var kniving om rang.

Aslak Snarteland beskriver telemarksfeets adferd som generelt langt mer hissig enn NRF. De sloss kraftig om rangen første dagen de blir sluppet ut. Etter dette er det stort sett greit. Også her har Telemarksfeet en lederrolle. Det kan være flere grunner til dette i følge Snarteland. Telemarksfeet er overlegne i antall, og dette kan ha en betydning. En annen viktig forskjell er at Telemarksfeet har horn. Dette gir de et soleklart fortrinn foran NRF i kamp om rang. Også trangen til å hevde sin rett synes større hos Telemarksfe. Telemarksfe er også mindre og kjappere i bevegelsene. Snarteland mener og at rasen er mer nysgjerrige og tillitsfulle i forhold til mennesker kontra NRF.

Den viktigste forskjellen mellom de to rasene mener Snarteland er at Telemarksfe er suverent flinkere til å komme hjem til melking. De er presise hver kveld, i motsetning til hva han har erfart av NRF. Han har vekslet på hvilken av kyrne som har gått med bjelle, uten at dette har hatt noen betydning. Kyrne følger uansett bjellekua.

Men alt i alt opplever han at denne besetningen opptrer som en samlet flokk. De individuelle forskjellene er i denne besetningen større enn forskjellene mellom rasene. Dette kan som tidligere nevnt ha sammenheng med at også generell adferd blir adoptert når dyrene lever sammen.

4.1.4 Liffjell

På Gavlesjø studerte jeg kyrne i området rundt stølen. Det første som slo meg var hvor interessert disse kyrne var i mennesker. De hang over gjerdet til området hvor turistene satt og inntok rømmegrøten. De fulgte nøye med i hva som foregikk. Etter det jeg kunne se den tiden jeg var der, dreide dette seg kun om Telemarksfe. NRF holdt seg noe mer på avstand. Her kunne jeg også tydelig se at Telemarksfe var mer aktive og vandret mer rundt for å undersøke ting enn NRF. Dette handlet ikke mest om beiting, men mer om utforskertrang. Ellers var hele besetningen nokså rolige. Jeg kunne ikke observere at de direkte lekte seg.

Anne Anundskås forteller at dyrene oppfører seg som en flokk, og at det ikke er store forskjeller på rasene i hennes besetning. De er veldig individuelle, og hun mener disse forskjellene er større enn raseskillene i denne besetningen. De sloss om sine respektive plasser på rangstigen første dagen, og siden er det lite rivalisering. Hun poengterer at disse dyrene er vokst opp sammen, og på samme sted. De har fått samme behandlingen, og dette er avgjørende for hvordan de oppfører seg. Hun mener at hvordan man steller dyrene er veldig viktig, og at forskjellig behandling også gir ulike kyr. Disse dyrene er sammen på fjøset om vinteren og på beite om sommeren. De har også vært med på stølen siden de var kalver og er godt vant med forholdene der.

Dyrene går fritt og er til tider ganske langt fra stølen. Men de er veldig flinke til å komme hjem til melking. Dette er helt avgjørende for Anne. Hun har ikke mulighet for å lete etter dyr hver ettermiddag. Det har hun ikke tid til.

Men noen særtrekk er det likevel uten tvil å finne hos Telemarksfe forteller Anundskås. Hun mener Telemarksfe generelt har et noe hardere lynne og sterkere vilje. Det er helt klart de som dominerer flokken. Det at de i utgangspunktet har et hardere gemytt er ikke problematisk så lenge man behandler dem rett. Hun beskriver dem også som langt kvikkere enn NRF. De utforsker mer og er langt mer interessert i turistene.

4.1.5 Erfaringer fra en besetning i Hedmark

Under mitt møte med Gunnar Haugo i Rauland møtte jeg Tore Skarpnord som driver med Telemarksfe i Brumunddal. Skarpnord har en stor besetning på totalt 22 melkekyr. Av disse er det kun to igjen av rasen NRF. Han startet med Telemarksfe i 1996. Tidligere har han drevet med NRF. Han mangler innmarksbeite ved gården, og kyrne beiter derfor i skogen vår og høst. Der finnes det barskog samt en del lauvtrær. På sommeren har han leid en seter.

Skarpnord forteller om et klart skille mellom de to rasene når det gjelder beitemønster. Telemarksfeet vandrer generelt mer når de beiter, mens NRF leiter lenger før de finner en egnet beiteplass. De beiter så lenger på denne plassen før de går videre.

En av de største forskjellene mellom de to rasene mener Skarpnor ligger i inntak av lauv. Telemarksfe foretrekker klart dette. De beiter det grundig ned i likhet med Haugos besetning. Han har registrert en merkbar forskjell på beitets fysiske utseende etter at han gikk over til Telemarksfe. Det har blitt betydelig mindre kratt. Telemarksfe er også flinkere til å ta seg fram i kupert og ulendt terreng samt kratt. Det ser også ut som om de trives bedre med dette enn NRF. Dette har gjort at en større del av beiteområdet er utnyttet. Det må legges til at antallet dyr har økt siden besetningen besto kun av NRF. Området dyrene går på er likevel så stort at de ikke på noen måte er presset når det gjelder plass. Derfor skulle effekten av økt antall dyr være minimal. Skarpnord forteller også at Telemarksfe holder melkemengden lengre utover høsten. Dette i likhet med bøndene jeg har vært i kontakt med i Telemark.

Når det gjelder adferd, forteller Skarpnord om en rekke forskjeller. Telemarksfe har generelt en mye livligere og kvikkere natur. De har også et sterkere rangsystem, og slåss mer om plassene sine i flokken. De er også mer nysgjerrige og gir uttrykk for å være mer intelligente. De er mer individuelle og har større personligheter.

Det at dyrene er presise og flinke til å komme tilbake til melking om kvelden bekrefter Skarpnord. Akkurat dette har stor praktisk betydning for ham. Da han overtok driften på setra han nå leier, møtte han solid skepsis. Tidligere drift var lagt ned i henholdsvis -92,-94 og -96. Hovedårsaken til dette lå i at budeiene ikke klarte å få dyrene hjem til melking. Dette har ikke vært noe problem med besetningen til Skarpnord. Han har nå drevet på denne setra i tre år. Han forteller om møtet med en eldre budeie. Hun var forbløffet når hun så hvilke veier kyrne brukte når de kom hjem om kvelden. Dette var de gamle farene som kyrne hadde brukt i gammel tid. Dette hadde hun ikke sett på mange år. Dette forteller noe om at kanskje Telemarksfe også leser terrenget på en annen måte enn NRF.

5 VERDIER AV TELEMARKSFEETS SÆRTREKK I DAG

Etter å ha besøkt de fire eierne av Telemarksfe, ser jeg klart at det finnes forskjeller og ulike trender i beitemønstret du finner hos NRF kontra det du finner hos Telemarksfe. Den største og mest entydige forskjellen, ligger i den fysiske utnyttelsen av beitearealet. Samtlige av intervjuobjektene trekker frem telemarksfeets evne til å bevege seg i kupert og ulendt terreng. De forteller også om en vilje til å utnytte slikt terreng som klart skiller seg fra den man finner hos NRF. Telemarksfeet er mindre og smidigere enn NRF. De er også raskere og kvikkere i bevegelsene. Nettopp disse særtrekkene gjør at de er bedre tilpasset til å ta seg frem i slikt kupert terreng. Dette er en arv dyrene har med seg fra sine forfedre, som var helt nødt til å fungere i slikt landskap. Denne egenskapen kan være av uvurderlig verdi når det gjelder å holde gammelt kulturlandskap åpent. Mange steder er gjengroingstadiet tydelig fremskredet, og det vil være nødvendig med restaurering. Det er da viktig at beitedyr nytter hele landskapet og ikke lar seg påvirke av at det finnes til dels tett kratt. Telemarksfeet vil derfor være en utmerket rase til å være med og rydde slike steder. Også i kulturlandskap som er brattlendt vil Telemarksfeet kunne utnytte beiteressurser, og være med på å gjenskape åpne arealer.

I arbeidet med å holde et kulturlandskap åpent, er det også viktig at oppslag av trær blir holdt konsekvent tilbake. Dette er et møysommelig arbeide som tar tid, og er meget arbeidskrevende. For å klare å holde skogen tilbake, må man gjentatte ganger fjerne lauvverk, ofte gjennom flere år. Dette er vanskelig å gjennomføre kun med ryddearbeid utført av mennesker. Bruk av beitedyr letter denne prosessen betraktelig. Men det er viktig at dyrene man bruker beiter lauvet, og ikke lar dette stå tilbake. På dette området har Telemarksfe en helt annen påvirkningskraft enn NRF.

Bøndene jeg har snakket med, forteller alle om at Telemarksfeet er flinkere til å beite nettopp lauv. Det virker også som om de i enkelte situasjoner klart foretrekker denne næringskilden. I besetningene jeg observerte fant jeg at det eksisterte til dels store variasjoner på nettopp dette feltet. Den største forskjellen fant jeg mellom de enkelte besetningene. Besetningene i Rauland og Seljord viste stor iver når det gjaldt beiting på lauv. Dette så jeg ikke i Fyresdal og på Lifjell. Denne variasjonen skyldes nok i hovedsak forskjeller i kvalitet og ulike lokale forhold i forbindelse med den beitemarka de hadde tilgjengelig.

Jeg fant også at det i enkelte besetninger ikke eksisterte et veldig markant skille mellom NRF og Telemarksfe. Tre av besetningene hadde innslag av begge rasene. Det var kun i Seljord det var mulig å observere noen forskjell på graden av lauvbeiting hos de to rasene. Felles for besetningene, var at det var en hovedvekt på Telemarksfe, og at disse så ut til å ha den øverste rangen. De ulike individene i besetningene har også vokst opp under like forhold. Det er og interessant at besetningenes beitemønster som helhet er mest samsvarende med det beitemønsteret bøndene betegner som særegent for Telemarksfe. Det er derfor nærliggende å tro at Telemarksfe påvirker individene av NRF i sin besetning, og at dis-

se adopterer trekk ved Telemarksfe sitt beitemønster. Dette gjelder også i hvilken grad dyrene streifer i beiteperioden. Alle besetningene jeg observerte vandret betydelig i beitesituasjonen. De stod aldri lenge på et sted. Dette blir også trukket fram som et særtrekk for Telemarksfe av flere av bøndene.

Samtlige jeg har intervjuet, forteller at melkemengden hos Telemarksfe holder seg bedre når beitet blir dårligere mot høsten. Dette har også sannsynligvis sammenheng med at de er tilpasset en mer varierende kvalitet på dietten. Dette var helt klart en fordel i landbruket som var preget av gamle verdier og ressursrammer. En praktisk betydning ved dette er at bøndene kan holde dyrene på beite lengre utover høsten uten at dette går utover melkemengden.

Når det gjelder dyrenes generelle adferd og gemytt, fant jeg at de to rasene var svært ulike. Telemarksfe beskrives som en rase med hardt gemytt og sterk rangordning. Dette gjør at de dominerer de besetningene som består av begge raser. De har mer av sine naturlige instinkter i behold, og er årvåkne i forhold til omgivelsene rundt seg. Dette har vært med på å gi dem et fortrinn i eldre tider da beiteområdene de ferdes i ikke var like beskyttet som de er i dag. Den sterke rangordningen fører også til at dyrene kommer presis hjem til melking. Dette er en spesielt viktig egenskap. Alle bøndene jeg har snakket med er veldig opptatt av dette. Det er tidsbesparende og forenkler arbeidsdagen til bonden. For de som driver med stølsdrift, er dette et være eller ikke være. De har alle opplevd at NRF ikke kan konkurrere på dette punktet.

Telemarksfeet er mer nysgjerrig og glad i mennesker enn NRF. Det virker også som om de er mer individuelle og har større personligheter. Flere av bøndene driver med turistvirksomhet i en eller annen form. Det er da klart positivt med dyr som virker interessert i mennesker. Turistene vil erfare en helt annen kontakt med dyrene, noe som vil gjøre opplevelsen til en større begivenhet.

Bøndene forteller også at Telemarksfe virker gladere og er mer lekne. Flere hevder også at rasen virker mer intelligent, og er i stand til å løse ulike problem. Dette fikk jeg personlig bevis på hos Gunnar Haugo. At to dyr gikk sammen om å bøye ned et tre for å få tak i lauv må beskrives som utrolig!

Generelt ser det ut som om Telemarksfe har en langt høyere grad av trivsel. At dette virker inn på menneskene som arbeider med dem er tydelig. Alle ser ut til å trives med å ha Telemarksfe på båsen, og ønsker å fortsette med dette selv om det til tider kan virke vanskelig å få til. Bøndene synes det er positivt å arbeide med dyr som så tydelig gir uttrykk for å trives. At dette også har en innvirkning på melk og kjøtt har jeg ingen forutsetning til å si noe om, men man skulle tro at det i det minste ikke var negativt.

5.1 Oppsummering

Etter å ha besøkt de ulike bøndene, ser jeg tydelig at Telemarksfe har beholdt mange egenskaper som ble fremelsket i det gamle kulturlandskapet. Jeg har ikke hatt mulighet til å utføre grundige og systematiske beitestudier, men mener likevel bestemt at særtrekkene til denne rasen virker tydelige. Disse egenskapene er veldig aktuelle i dag i forhold til de utfordringer vi står ovenfor når det gjelder å beholde et åpent kulturlandskap rundt oss. Det at de er flinke til å spise lauv og ta seg fram i ulendt terreng, gjør de til fenomenale ryddemaskiner. Men også andre av særegenhetene til Telemarksfe har viktig betydning i dagens landbruk. Dyr som kommer presis og på rekke når de skal melkes, er positivt for alle bønder, selv i moderne drift. I den siste tiden har det også vært et solid fokus på dyrs velvære. Hva er vel viktigere enn at dyrene har naturlige instinkter i behold og fortsatt har evnen til å trives? Det hjelper ikke å gi kyrne madrasser å ligge på hvis dyrene ikke har evnen til å ha det godt med seg selv og sine omgivelser.

Rasen Telemarksfe står i fare for å forsvinne, men har vi råd til å miste den? Har ikke rasen ytterst verdifulle egenskaper som vi bør ha bruk for også i framtiden? Telemarksfeet har gjort en solid arbeidsinnsats i mange generasjoner, men vi har bruk for dets spesielle egenskaper også i dag. For å opprettholde kulturlandskapet, trenger vi denne rasen!

6 LITTERATUR

Telemark landbruksselskap, "Utviklinga av landbruket i Telemark dei siste 100 år", 1977

Asbjørn Moen, Rolf A. Ims og Michael Jones, "Jordbrukets kulturlandskap, forvaltning av miljøverdier", Universitetsforlaget 1998

Eli Fremstad, "Vegetasjonstyper i Norge", NINA temahefte 12, Norsk institutt for naturforvaltning. 2.opplag. 1998

Ann Norderhaug, Ingvild Austad, Leif Hauge og Mons Kvamme, "Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker". Landbruksforlaget 1999.